

Léčivé přípravky v Obnoveném pražském dispensatoriu z roku 1750

II. část – zbylé lékové formy a vyhodnocení

DRÁBEK P.

Došlo 10. srpna 2010 / Přijato 13. září 2010

SOUHRN

Léčivé přípravky v Obnoveném pražském dispensatoriu z roku 1750

II. část – zbylé lékové formy k vyhodnocení

Článek navazuje na první sdělení, v němž byly probrány octy, destilované vody, balzámy, přípravky s cukrem, odvary, lektvary, elixíry, tinktury, voskovce a náplasti. Následuje diskuse, závěr a soupis literatury.

Klíčová slova: barokní dispensatoria – farmaceutická technologie – farmaceutická terminologie

Čes. slov. Farm., 2010; 59, 234–240

SUMMARY

Medicinal preparations in the Restored Prague Dispensatory of 1750

Part II – The examination of the remaining dosage forms

The article links up with the first communication, which examines vinegars, distilled waters, balms, sugar-containing preparations, decoctions, confections, elixirs, tinctures, cerates, and cataplasms. This part includes the discussion, conclusions and list of the literature.

Key words: baroque dispensatories – pharmaceutical technologies – pharmaceutical terminology

Čes. slov. Farm., 2010; 59, 234–240

Má

Desátá třída **De oleis coctis, compositis, & simplicibus oleis, per deliquium, destillatis & expressis** (O olejích složených a prostých olejích, rozpouštěním, destilovaných a vylišovaných) obsahuje celkem 129 přípravků, což je o 19 více než v prvním vydání dispensatoria.

Vařených složených olejů je v dispensatoriu dvacet, z nichž sedmáct má stejné znění jako text vídeňského dispensatoria, další dva (*Oleum habacucinum Pragense* a *Ol. nardinum compositum*) mají ve srovnání s vídeňským textem upravené složení. Navíc je mezi ně zařazeno *Oleum chamomillae seu saphyrinum*, které by správně patřilo mezi destilované oleje. Většina výluhů pro složené oleje se získávala vařením, někdy po předchozí maceraci. Digesce (např. na slunci) se používala omezeně, destilace ojedinele. Získaná tekutina se kolírovala (filtrovala) a zbylá násada se často ještě vylišovala.

Základem většiny těchto přípravků byl olivový olej, ojedinele olej z hořkých mandlí nebo z jader ořechů. Někdy se k úvodní maceraci používalo víno nebo ocet, ojedinele voda. V těchto případech se vyluhovaná násada vařila v oleji až do odstranění vlhkosti (*ad humiditatis consumptionem*). Filtrát (*colatura*) se doplňoval kárem, silicemi, jinými oleji atp.

Rostlinné suroviny se někdy (např. *Ol. viride*) zpracovávaly čerstvé. Dostí bohaté bylo zastoupení látek živočišného původu, např. kapří žluč, hovězí žluč, bobří žlázy, pálené jelení parohy, ambra, mošus, hadí sádlo, medvědí sádlo, živé stonožky, pavouci, dešťovky, živé ještěrky a živí škorpióni. Nechyběla ani mumie. Z chemických léčiv byla zastoupena jen síra a salmiak.

Prosté vařené oleje se připravovaly vždy z olivového oleje. Jejich seznam tvořilo 28 přípravků, mezi nimi např. „brabencový olej“ (*Ol. formicarum*), „z leknutého

Adresa ke korespondenci:

RNDr. Pavel Drábek
Masarykova 895, 252 62 Roztoky u Prahy
e-mail: drabek@af.czu.cz

květu olej“ (*Ol. nymphae*, tj. z leknínu), „z žabího plodu olej“ (*Ol. spermatis ranarum*). Vídeňské dispensatorium má navíc ještě *Oleum rosarum*, které mělo v minulosti široké použití¹⁾.

Rozpouštěním získané oleje (*Olea per deliquium*) byly v dispensatoriu dva. *Oleum myrrhae* se připravoval pomocí uvařených vajíček, z nichž se za tepla vybral jen žloutek. Na jeho místo se nasypala myrrha a tam se nechala ztekutět. Nebo se myrrha rozetřela s bílkem a po ztekucení se předestilovala. *Oleum tartari* ve skutečnosti nebyl olej, ale nasycený roztok uhličitánu draselného. Oba předpisy jsou v obou dispensatoriích shodné.

Jednoduchých destilovaných olejů (*silic*) bylo celkem 60. Také tuto část tvoří text shodný s vídeňským. Postupy k jejich přípravě závisely na tom, z které části rostliny se olej připravoval. Zvlášť byly popsány přípravy z natí před dozráním semen, ze samotných semen, z kořenů a dřev, pryskyřic atp. Při destilaci se obvykle používala osolená pramenitá voda. Způsob oddělení získané silice od vody v destilátu nebyl v člancích uveden. Aby se při destilaci pryskyřic předešlo slepení substrátu, přidávaly se do destilační nádoby kamínky.

Následujících 17 **složených destilovaných olejů** tvořily různé směsi, získané buďto smícháním různých silic (např. *Oleum carminativum*) nebo suchou destilací (např. *Oleum cornu cervini*). K přípravě *Oleum camphorae* se ke kafru přimíchávala bílá hlinka, při přípravě *Oleum cerae* se z vosku a písku tvarovaly kuličky (*globuli*, podobně též u „mejdlového oleje“, tj. *Ol. saponis*). Před destilací *Oleum philosophorum seu de lateribus* se úlomky cihel napustily olivovým olejem. Proto se v sazbě česky nazýval „cýhlový olej“. Mezi tyto oleje byla zařazena též koncentrovaná kyselina sírová (*Ol. sulphuris*), připravovaná destilací zředěné kyseliny (*Spiritus sulphuris*).

Lisovaných olejů (*olea expressa*) je v pražském dispensatoriu 14 a text jejich článků se shoduje s vídeňským dispensatoriem. Větší semena (mandlí, broskví, ořechů) se rozdrtila a bez zahřátí vylisovala. Drobná semena (blínu, konopí, lnu, sesamu a hořčice) se nejprve pražila a potom lisovala. Dále ještě do této skupiny patřilo *Oleum ovorum*, které se připravovalo z vařených žloutků.

Jedenáctá třída **De pilulis** obsahuje 36 předpisů (první vydání jich uvedlo 65). Jedna třetina pražských předpisů má shodné názvy s vídeňskými, ale pražský text se od vídeňského výrazně liší. Se složením vídeňských článků shodují jen čtyři pražské a sedm dalších má složení podobné.

Mezi jednotlivými pražskými předpisy jsou velké rozdíly. Nejpestřejší složení měly *Pilulae lucis maiores*, které obsahovaly 32 složek. Někdy se používalo smíchání několika již dříve připravených pilulkových hmot (např. *Pil. sine custodia D. D. Löw*), jindy se některé rostlinné drogy nejprve vyluhovaly, výluh odpařením zahustil a k němu se přimíchaly další ingredience. Nejčastější součástí pilulek bylo aloe (v 25 předpisech), dále pryskyřice, balsámy, opium, laxativní drogy atp. Součástí mohly být též extrakty, magisteria, *trochisci* atp. Mezi ingrediencemi nechyběly drogy živočišného původu (např. zmijí maso, stonožky, perly, korály, bobří žlázy), mumie ani anorganické látky (smaragd, rumělka, chlorid sodný, arménská hlinka, uhličitán draselný ve formě soli

Obr. 1. Titulní strana I. třídy lékových forem vídeňského dispensatoria: Octy

z popela i *Aurum fulminatatum*, tj. třaskavé zlato). Nejsložitější a nejdéle trvající (asi týden) přípravu měly *Pilulae tartaratae Quercetani*.

Většina předpisů končí pokynem *fiat massa* nebo *formetur massa*. Tehdejší lékárny totiž uchovávaly pilulkovou hmotu ve tvaru válečků (*magdaleones*) a pilulky z ní dělaly až v čas potřeby. Jen ojedinělé předpisy uvádějí, že pilulky mají mít určitý rozměr, např. velikost cizrny (*ciceris magnitudine*; v předpise *Pil. Wildegansii*), nebo určitou hmotnost např. dva grány (*Pil. sine custodia D. D. Löw*; grán měl hmotnost zrna bílého pepře). Výjimečně je uvedeno pozlacení (*Pil. orientales aureae*) nebo zasypávání (v předpise na *Pil. dominarum* je jako konspergens uveden prášek z levandulových květů). Jako pojídlo byl nejčastěji (v třetině předpisů) uveden sirup, dále se používaly extrakty, silice, šťávy, víno, tinktury a nechyběl ani peruánský balzám nebo theriak.

Dvacet druhů pilulek se nazývalo podle svých autorů. Mezi ně patřily nejen klasické autority (např. Mesue, Rhazes, nebo Rufus), ale také novější osobnosti, jako např. Crato²⁾, Mynsicht³⁾, Quercetanus⁴⁾ či Zwelfer⁵⁾, ale také v Praze působící N. Franchimont⁶⁾ a zejména J. F. Löw⁷⁾. *Pilulae Clementinae* byly přípravkem z pražské jezuitské lékárny u sv. Klimenta.

Vídeňské dispensatorium mělo 48 druhů pilulek a pražská sazba⁸⁾ jich uvedla 66 druhů, z toho však 40 nebylo přeloženo do češtiny. Několik druhů pilulek bylo v českém překladu nazváno „hlavní pilule“, při čemž přídatné jméno neudávalo jejich význam, ale bylo odvozeno od cílové části těla, tj. hlavy.

SERIES CLASSIUM.	
Classis I. de acetis. pag. 94.	compositis & simplicibus oleis,
Classis II. de aquis tam com-	per deliquium destillatis & ex-
positis quam simplicibus	pressis. p. 176.
cum & sine vino, succis & vi-	Classis XI. de pilulis. p. 186.
nis. pag. 96.	Classis XII. de pulver. p. 15.
Classis III. de balsamis. p. 113.	Classis XIII. de speciebus,
Classis IV. de conditis, con-	complet. & incomplet. p. 205.
fervis, elaoaccharis, morfu-	Classis XIV. de spiritibus,
lis, rotulis & tabulis. pag. 118.	composit. & simplicib. p. 211.
Classis V. de speciebus de-	Classis XV. de fyrupis, jula-
coctionum. p. 121.	piis, mellib, mivis, oximellib,
Classis VI. de Confectioni-	oxifacch. pulpis & roob. p. 218.
bis electuariis & looch. p. 127.	Classis XVI. de trochiscis,
Classis VII. de Elixiriis, ef-	fuffitib. & suppositor. - p. 229.
ferentis, liquoribus & tinctu-	Classis XVII. de Unguen-
ris. p. 139.	tis. p. 239.
Classis VIII. de ceratis &	Classis XVIII. de quibus-
emplastris. p. 156.	dam chymicis & preparatis
Classis IX. de extractis &	superius nō enumeratis. p. 243.
laudanis. p. 170.	Class. XIX. de quorundam
Classis X. de oleis coctis,	simplic. preparatione. p. 272.
Gggg2	IN-

Obr. 2. Seznam lékových forem a jejich rozdělení do tzv. tříd

Dvanáctá třída **De pulveribus** uvádí 49 složených prášků nejružnějšího složení a použití. Je mezi nimi např. zubní prášek (*Pulvis dentifricus*), šňupací prášek (*Plv. sternutatorius seu Tabaca nasalis*; neobsahuje však žádný tabák), dva prášky k nakuřování (např. *Plv. fumalis catarrhalis*; podle sazby „Kouřící prášek proti flusům“). Poněkud zvláštní je předpis na *Pulvis Anglicus*. V něm se na konci jemně rozetřený prášek z dvanácti ingrediencí smíchal s lepidovým roztokem z hadí kůže a jeleního parohů a z těstovité hmoty se vytvořily **kuličky** (*fiant globuli*). Pramenem tohoto předpisu je *Pharmacopoeia Bateana*, jejíž autor George Bate (*1608) byl lékařem anglických králů i Cromwella. Jeden z prášků (*Species Birkmanni*) by podle názvu patřil až do následující třídy.

V této pestré směsi různých prášků se zastoupení rostlinných drog snížilo asi na polovinu. Nejčastěji bylo předepsáno kadidlo (*olibanum, thus*), skořice a kořen pivoňky (*Radix poeoniae*). Z jiných látek převládaly perly, jantar a jelení parohy. Vzhledem k častému perorálnímu podání vzrostlo zastoupení cukru. Vyskytla se však také léčiva, o nichž jsme se doposud nezmiňovali. Z živočišných drog to byl např. bezoár, sepiová kost, mořská houba, kůstka z hlavy okouna (*Lapis percarum*), štičí oči a čelist, kost z jeleního srdce, kost ze zaječí nohy (*Talus leporis*), kančí kly, sloní kly, zub narvala, hadí kůže, tzv. račí oči (vápenaté tělísko pod krunýřem raka). Vedle mumie nechyběla ani lidská lebka. Z anorganických surovin byl nově uveden mastek, pemza, křemen (*Crystallus montanae*) a zvláštní krystalická forma síranu vápenatého *Glacies Mariae*. Z drahých kamenů přibyl rubín a safír a vedle zlaté folie se do prášků roztírala také fólie stříbrná (viz *Pulv. analepticus Mindereri*).

Z autorů předpisů jsou nejčastěji uvedeni Croll ⁹⁾ a Löw ⁷⁾. Označení *Pragense* mají dva přípravky: *Pulvis alexipharmacus* („Prášek proti jedovatým nemocím“) a *Pulvis antifebrilis*.

Při srovnání s vídeňským dispensatoriem, které má 78 předpisů na složené prášky (z toho tři veterinární), je shoda v názvu u třiceti přípravků. Stejně složení jich má však jen pět, u osmnácti je složení podobné a u sedmi se významně liší. Pražská sazba ⁸⁾ obsahuje 121 položek na „Všelijaké prášky“, z nichž však téměř polovina není přeložena do češtiny ani do němčiny.

Třináctá třída **De speciebus completis et incompletis** pojednává o úplných a neúplných směsích, jichž je celkem 25. Od předchozí třídy se liší jen tím, že jsou v ní více zastoupeny rostlinné drogy, často více než deset druhů v jednom přípravku. Rozdíl mezi úplnými a neúplnými přípravky byl vysvětlen již u balzámů (viz 3. třída). Také v těchto případech se k úplným přípravkům přidávala ambra a mošus a někdy též kafr.

Většina směsí byla určena k vnitřnímu podání. Ve starých receptářích byly tyto přípravky řazeny mezi *Confectiones*. Některé proto obsahují cukr, jiné sloužily jako součást při přípravě složitých léků, např. *Species diasulphuris Mynsichti* se mohlo zpracovat na lektvar. Výjimkou bylo například *Species pro cucupha*. *Cucupha* byla čepička ve tvaru kápě, do níž se uvedená směs spolu s bavlnou dávala proti závratí a bolesti hlavy.

Vedle starých předpisů (např. podle Galéna a Pseudo-Mesue) jsou v této třídě i receptury novější, např. podle augsburského lékopisu ¹⁰⁾ (označeno P.A.R.) nebo podle Mynsichta ³⁾. Kromě rostlinných drog obsahují i látky živočišného původu (např. perly, korály, kost z jeleního srdce, piliny ze sloního klu nebo zuhelnatělý kel – *Spodium ex ebore*). Novinkou je z lidské lebky připravené *Magisterium cranii humani*. Také mezi anorganickými látkami jsou nové ingredience, např. topaz, granát, uhlíkatý vápenatý (*Creta alba* ve *Spec. diacretae Mynsichti* – proti pálení žáhy) a chlorid cínatý (*Sal Jovis Anglicum* ve *Spec. Diajovis Mynsichti*, používaném v gynekologii).

Vídeňské dispensatorium obsahuje v odpovídající třídě 37 přípravků, z nichž 19 má stejný název, ale jen 13 má podobné složení jako přípravky v pražském. Sazba ⁸⁾ jich uvádí 72 a souhrnně je nazývá „Všelijaké drahé species“, žádný však do češtiny nepřekládá.

Čtrnáctá třída **De spiritibus compositis & simplicibus** obsahuje 62 lihových roztoků a různých jiných destilátů, které neobsahují líh. Sazba je souhrnně nazývá „Všelijaké spiritus“.

K jednoduchým přípravkům patří řada **destilátů, získaných z čerstvých rostlin**. Ty se rozřezaly a podrtily, pokropily teplou vodou a přidal se k nim chlebový kvásek a kvasnice (*foeces*). Nechal se v teple fermentovat až do zkysnutí a potom se provedla destilace. Tak se připravoval *Spiritus absynthii* („pelunkový duch“) a další destiláty z vyjmenovaných devatenácti rostlin, případně dalších (*et aliorum*). Vídeňské dispensatorium obsahuje shodný text, stejně jako u následující skupiny, která začíná „anýzovým duchem“ (*Sp. anisi*). Semena anýzu se nejdříve několik dní macerovala v lihu a potom následovala **destilace z vodní lázně**. Stejně se postupovalo se semeny fenyklu a kmínu, s citronovou nebo pomerančovou kůrou, s puškvorcovým kořenem, šafránem a také s mravenci (*Sp. formicarum*) a dešťovkami (*Sp. lumbri-corum terrestrium*). Také *Spiritus theriacalis* a některé další přípravky se připravovaly destilací lihových rozto-

ků nebo suspenzí. Destilací shnilých surovin se získávaly *Spir. urinae* a *Spir. sanguinis humani*.

S pouhou **digescí** se vystačilo u *Spir. vini camphoratus* a *Spir. acovisticus Mynsichti*. Ten se připravoval z mravenčích vajíček, živých stonožek, sušených dešťovek a deseti rostlinných drog (mj. též tabáku). Používal se k posílení sluchu.

Další významnou skupinou byly přípravky získané **suchou destilací** například jeleního paroží, sazí, mechu, chleba nebo vinného kamene. K surovinám připraveným čistě **chemickým postupem** patří osm látek, mezi nimiž jsou např. zředěné kyseliny, např. *Spir. salis* ze soli nebo kyselina sírová, jež se rozlišovala podle výchozí suroviny na *Sp. vitrioli* (ze síranu) a na *Sp. sulphuris* (ze síry). Pálením síry pod skleněným zvonem (*campana*) se připravoval *Spiritus sulphuris per campanam* (česky jen „Z síry duch“). Podmínkou byla dostatečná vlhkost vzduchu.

Vídeňské dispensatorium obsahuje v odpovídající třídě 79 přípravků, z nichž 47 má stejný název. Z toho 26 má shodné texty a 12 podobné. Pražská sazba ⁸⁾ obsahuje 73 položek, ale jen 46 je přeloženo do češtiny.

Patnáctá třída **De sirupis, julapis, mellibus, mivis, oximellibus, oxisaccharis, pulpis & roob** obsahuje 71 předpisů na přípravky, které spojuje sladká chuť. Jsou to v první řadě sirupy, dále je v ní zmínka o julepech, články na přípravky z medu (např. octomedy) a na další přípravky typu zavařenin (tzv. miva, pulpa atp.). Také v této třídě se někdy místo vážení používalo odměřování na hrstě.

Těžištěm jsou **sirupy**, jichž bylo 49 a jimž se tehdy česky říkalo „zafft“. Až na jednu výjimku (*Sirupus liquiritiae*) se sladily výhradně cukrem (zmiňovaný lékořičový přípravek se přislazoval též medem). Jednoduchých syrupů byly dva typy: Buďto se připravovaly oslazením výluhu z určité jedné rostliny a následujícím povařením, nebo se místo výluhu použila šťáva vylisovaná z čerstvé rostliny. K vyluhování se používala voda (někdy pramenitá, jindy dešťová), nebo bylo předepsáno bílé víno (např. u *Syr. aurantiorum*). Výluh se obvykle připravil svařením, ojediněle macerací (např. *Syr. capilli Veneris*). Složitější byla příprava skořičového sirupu, při níž se víno s drogou částečně oddestilovalo – a zbytek se zfiltroval. Do filtrátu se zavařil cukr a potom se přidal destilát. Čerání vaječným bílkem bylo uvedeno v předpisu na *Syr. fumariae Mesue* („Z planý routy nákladný zafft“).

Složené sirupy měly často víc než deset ingrediencí (*Syr. aperitivus magistralis Mindereri* se připravoval z dvaceti pěti) a jejich příprava byla obvykle složitá. Někdy se na její závěr provádělo dochucování, např. octem u *Syr. de quinque radicibus*, nebo směsí koření u *Syr. de spina cervina* (podle sazby „zafft z řešetlákových jahod“). Kromě rostlinných drog se k přípravě sirupů jen výjimečně používaly látky živočišného původu (např. korály) nebo chemická léčiva (např. sloučeniny antimonu nebo kyselina vinná).

Z **medu** a čerstvé octmarýny se připravoval *Mel anthosatum*; z medu a octa *Oximel simplex* a z medu a octa z mořské cibule *Oximel squillicum*. Oblíbenou surovinou byly kdoule. Z jejich šťávy a cukru se vařila *Miva cydoniorum simplex* a *Miva cyd. aromatisata Nicolai*.

Do krabiček se vyléval rozvařený **kdoulový gel** *Panis cydoniorum seu Marmelada simplex* nebo jeho varianta ochucená práškovaným kořením *Panis cydon. aromatisatus*. Vedle různých **povidel** (např. *Pulpa prunorum*) měly podobný charakter *Passulae laxantes* (projímavé hrozinky) připravené vařením hrozinek v odvaru ze sennových listů a koření. Rektálně se podával přípravek *Pulpa cassiae pro clysteribus*, jež se připravoval z kassiových povidel, z odvaru z dalších drog a z cukru.

Obr. 3. Porcelánová stojatka na *Roob spinae cervi* (zavařenina z plodů řešetláku)

Konzistenci medu měly též přípravky nazývané roob (česky podle sazby též „zafft“). Připravovaly se z cukru a ovoce, např. z šípků, jalovcových plodů, černého bezu. *Roob diamoron* (tj. z moruší) se před svařením šťávy s cukrem čeril vaječným bílkem. *Roob nucum* se připravoval z medu a odvaru ze zeleného oplodí ořešáku v tzv. psích dnech (*diebus caniculis*, tj. v době okolo letního slunovratu).

Vídeňské dispensatorium obsahuje v této třídě 75 předpisů, z nichž 50 je též v pražském, ale jen deset je shodných a 28 podobných. Pražská sazba ⁸⁾ uvádí ceny také za 75 druhů přípravků.

Šestnáctá třída **De trochiscis, suffitibus & suppositoriis** shromažďuje trocišky (podle tehdejšího názvosloví pokrutky), dále přípravky k nakuřování a čípky. **Pokrutek** bylo uvedeno 22 druhů, z nichž však jeden (*Trochisci fumales*) byl určen k nakuřování. Z hlediska

technologie to byly vlastně pastilky. Měly tvar koleček (řecké *trochos* = kolo) a podle velikosti se někdy rozlišovaly na malé (*parvi*) a velké (*majores*), ale hranice není uvedena. V jediném případě (*Tr. de squilla*) byla předepsána jejich hmotnost, tj. 2 drachmy (asi 8 g).

Podobně jako u pilulek bylo složení pokroutek velmi pestré. Nejvíce (tj. 25) ingrediencí bylo uvedeno v předpise na *Tr. Gordonii*, nejméně (3) do *Tr. bechici nigri*. Kromě rostlinných drog se do pokroutkové hmoty ojediněle přidávaly např. drahokamy, arménská hlinka, tartarát draselný, kalomel, sůl a z animálních drog perly, ambra, mošus, korály, jelení parohy a maso ze zmijí. Někdy bylo předepsáno pečlivé rozetření. Jako pojídlo se obvykle používal tragantový sliz, ojediněle sliz z jitrocelového semene, balzámy, roztok klejoprskyřice v octě, rostlinné šťávy nebo med. K přípravě tragantového slizu se často používala *Aqua rosarum*. Ze vzniklé hmoty se připravil válenec, který se rozřezal na kolečka.

Pražská sazba ⁸⁾ uvádí 38 druhů „Všelijakých pokroutek“. Vídeňské dispensatorium jich naopak obsahuje méně než pražské. Z dvaceti vídeňských druhů je v pražském dispensatoriu podle názvu jen 12 shodných, ale složení je stejné jen v jediném případě a podobné v dalších šesti. Složení zbylých pěti se významně liší.

K nakuřování kromě zmíněných *Tr. fumales* sloužily ještě tři druhy „kouřících prášků“, u nichž je odkaz na dvanáctou třídu. Vídeňské dispensatorium v šestnácté třídě uvádí 12 předpisů na **nakuřovací přípravky**, z toho je osm na prášky.

Na konci šestnácté třídy pražského i vídeňského dispensatoria jsou uvedeny **čípky**. Pražské dispensatorium uvádí jen jeden předpis a to na *Suppositorium cum speciebus*, v němž kromě aloe, kmínu a routy je též kamená sůl. Tyto látky se rozetřely na prach a po smíchání s medem se vytvářely čípky jako žaludy (*glandes*). Vídeňské dispensatorium uvedlo jednak obecný článek na čípky a mimo to ještě jeden zvláštní předpis.

Sedmnáctá třída **De unguentis** obsahuje 42 předpisů. Prvním z nich je *Cataplasma de olibano*, což byla suspenze kadidla ve stejném množství lněného nebo mandlového oleje. Ostatní články začínají názvem *Unguentum*. Čtyřicet z nich má názvy stejné jako jsou ve vídeňském dispensatoriu. Zbývající *Ung. spasmodicum* byla převzata z Mynsichtova receptáře ³⁾.

Mastovým základem bylo většinou sádlo, nejčastěji vepřové, ale používalo se též od jiných zvířat a v jednom případě i lidské. Často se používal též vosk s olejem, dále máslo (někdy bylo zdůrazněno, že nemá být solené), lůj, morek, žluč atp. Hydrofilními mastmi byly *Ung. aegyptiacum* (ta se připravovala z měděnky, octa a medu) a od ní odvozená *Ung. Felici Wurtzii purpureum*. Z anorganických látek se do mastí přidávaly také oxid a uhličitán olovnatý, oxid zinečnatý, síra, rtuť, sůl, dusičnan draselný, drahokamy aj. Ze živočišných látek se používaly korály, perletovina, živí raci i oleje z hlemýžďů a z dešťovek.

Do mastí se též používalo mnoho rostlinných drog, buďto jako takových nebo jejich výluhů do vody, vína či tuků. Pokud se masti připravovaly z čerstvých rostlin, vařily se na mírném ohni až do odstranění vody (*coquantur lento igne ad humiditatis aquosae consumptionem*).

V ojedinělých případech se rostliny nevážily, ale odměřovaly na hrstě. O konzistenci mastí je zmínka pouze v článku *Ung. somniferum*. Tato mast je též zajímavá tím, že obsahovala opium.

Vídeňské dispensatorium ¹¹⁾ obsahovalo celkem 58 článků na masti, z toho 19 stejných a 14 podobných článků jako pražské. Sedm stejnojmenných článků má však jiné složení. První pražské vydání mělo 48 článků na masti, sazba ⁸⁾ měla na masti 47 položek. Do češtiny jich však bylo přeloženo jen 34. Zajímavý je např. český název „psyák“ pro výše zmíněnou *Ung. aegyptiacum*.

Dvě závěrečné třídy se až na výjimky nezabývají přímo léčivými přípravky, ale pojednávají o přípravě nebo úpravě surovin. Zvýšenou pozornost jim ve své práci věnoval J. Hladík ¹²⁾.

Osmnáctá třída **De quibusdam chymicis & praeparatis, quae prioribus in classibus non continentur** pojednává o „některých chemických látkách a přípravcích, jež nebyly obsaženy v předchozích třídách“. Celkem jich ve stosedmi člancích uvádí 157 (dva však už byly uvedeny též ve 4. třídě). Patří k nim zejména sloučeniny antimonu, arzenu, cínu, mědi, olova, rtuti, zinku, zlata a železa a také látky získané z živočišných drog (např. perel, korálů, jeleních parohů).

Mezi solemi jsou v této třídě uvedeny dva **aromatické roztoky**. Jeden se nazýval *Sal volatile oleosum nobile*, druhým, jehož složení a příprava byly jednodušší, byl *Sal volatile oleosum Sylvii* (jeho synonymum v pozdější literatuře bylo *Liquor ammonii aromaticus*). Oba obsahovaly destilát ze skořice, hřebíčku a dalších siličných drog a ke konci jejich složitě přípravy se do nich přidával roztok salmiaku.

Z roztoků nebo z výluhů léčivých látek rostlinného, živočišného i anorganického původu se připravovaly **sraženiny**, označované od 16. století jako *magisteria*. Smícháním několika sraženin se připravovalo *Magisterium cordiale viennense* a *Magisterium epilepticum viennense*.

Do této třídy byla zařazena také tzv. *foecula*, jež se získávala propráním očištěných a rozdrcených kořenů některých rostlin. Vylisovaná tekutina se nechala usadit a získaný **sediment** se vysušil. Hlavní složku získané látky tvořil škrob.

Vídeňské dispensatorium uvádí v této třídě 125 článků obsahujících celkem 193 látek. Mezi nimi je 138 článků se stejným názvem jako v pražském dispensatoriu, ale jen 96 předpisů je shodných a 24 podobných. Opakovaně je v pražském dispensatoriu citováno *Dispensatorium Prusso-Brandenburgicum* ¹³⁾. Mezi autory předpisů je uveden např. francouzský lékař a lékárník Nicolas Lémery (1645–1715) a francouzský alchymista Michael Potier (řečený Poterius, žijící v 17. století).

Poslední – devatenáctá třída **De quorumdam simplicium ex tribus regnis desumptorum praeparatione** pojednává „o přípravě některých jednoduchých léčiv ze třech říší přírody“. Těchto látek je v padesáti dvou člancích uvedeno 79. Většinu tvoří látky živočišného původu, jichž je 30, a nerosty, jichž je 25.

Podle povahy látky se k preparaci používaly různé postupy, jako např. promývání, macerace, var, tření, hnětení, sušení, pálení, sublimace a to většinou v různých

kombinacích. Kromě čisté vody (obvykle pramenité) se k čištění často používaly aromatické vody (zejména *Aq. rosarum* a *Aq. borraginis*), vína, šťávy z plodů i ocet. Sušení se provádělo např. v peci nebo nad kouřem. Někdy byl výsledný produkt zformován do **pastilek** (*inde pastilli formantur*; např. *Corraliorum praeparatio*) nebo do **pokroutek** (*fiant trochisci*; např. *Agaricus trochiscatus* nebo *Diagridium praeparatum*).

Vídeňské dispensatorium má v této třídě jen 23 článků, v nichž je uvedeno 85 látek. Stejných nebo podobných článků s obnoveným pražským dispensariem je jedenáct, čtyři další mají sice stejný název, ale používají jiný postup. Ojedinele je v této třídě pražského dispensatoria citován augsburský lékopis ¹⁰.

DISKUZE

Vídeňské dispensatorium bylo vzorem pro druhé vydání pražského dispensatoria. Nevíme, do jaké míry se při tom uplatňoval vliv politických úřadů, jež mohly mít zájem na sjednocování legislativy v rakouské říši. Důvodem pro sjednocení receptury byla skutečnost, že pod stejným názvem se v Čechách často mohl expedovat lék jiného složení než v rakouských zemích nebo na Moravě, kde se též používalo vídeňské dispensatorium. Texty některých tříd Obnoveného pražského dispensatoria je vídeňským textům blížily více, jiné méně. To patrně záviselo na smýšlení konkrétních autorů (jež neznáme) a možná se při tvorbě textu střetávaly různé tendence. Například osmá třída o náplastech vykazuje velkou závislost na vídeňské předloze. Naproti tomu jsme ve 12. třídě o práscích uvedli, že 30 druhů prášků mělo v obou dispensatoriích stejný název, ale jen pět z nich mělo stejné složení. Ještě větší rozdíl byl u tročišků (16. třída), kde při shodě názvů dvanácti přípravků bylo stejné složení jen u jednoho. Problémů je však více. Zbývá ještě podrobně prostudovat rozdíly mezi prvním a druhým pražským vydáním, neboť se zdají být větší, než vyplývá z časového odstupu. Původním záměrem z roku 1740 totiž bylo vydat jenom doplněk k prvnímu vydání ¹⁴.

Vypuštění indikací a dávkování z druhého vydání naznačuje, že tato edice byla především určena pro lékárníky. Úroveň zpracování vlastní látky odpovídá vídeňskému vzoru. Obnovené pražské dispensatorium uvádí 1235 léčivých přípravků, vídeňské obsahuje 1585 přípravků. Výběr látky v obou případech se jistě řídil místními podmínkami a zvyklostmi.

Obnovené pražské dispensatorium na rozdíl od vídeňského uvádí v názvu mnohých článků autora nebo pramen předpisu. Nejčastěji to bývá výše uvedený augsburský lékopis, označený písmeny P.A.R. (*Ph. Augustana renovata*) nebo přídomkem *Augustanorum*. Celkem je takto označeno 40 článků. Na druhém místě je vídeňské dispensatorium ¹¹, které je v názvu přípravku uvedeno 32×, ale shodných textů je mnohem více. Zde je obtížné rozhodnout, zda byl pro obě dispensatoria použitý stejný pramen, či zda bylo označení opomenuto úmyslně. Na třetím místě je braniborské dispensatorium ¹³, citované 7×.

Z jednotlivců je nejčastěji uveden Adrian van Mynsicht ³ z jehož spisu bylo do pražského dispensatoria převzato 37 předpisů. Za ním následuje s jedenácti předpisy pražský profesor lékařství Johann Franciscus Löw z Erlsfeldu ⁷. Třetím je vídeňský lékárník a později profesor lékařství Johann Zwelfer ⁵. Tento autor komentáře k augsburskému lékopisu žil v letech 1618–1668 a je v pražském dispensariu citován 10×.

Převážná část dalších autorů je také ze 17. a 18. století, zastoupení starších autorů (např. Pseudo-Mesue) proti prvnímu vydání významně pokleslo. Přesto se však udržely některé populární klasické přípravky (např. theriaky, určité pilulky a masti). Na druhou stranu nebyly z prvního vydání převzaty některé novější přípravky, např. od anglického lékaře Sydenhama (1624–1689) nebo pražského profesora lékařství J. A. Cassinis de Bugella (1645–1716).

Ačkoliv na přípravu druhého vydání dispensatoria měli autoři dostatek času, přesto některé části působí dojmem, že byly připraveny ve spěchu. Dokladem toho je např. vynechání kvantitativních údajů (např. v článcích *Essentia carminativa Wedelii* a *Trochisci de myrrha*) či vůbec popisu přípravy některých v textu citovaných přípravků (např. *Acetum lithargyrii* a *Species imperatoris*) nebo opakování článků na octan olovnatý a mléčný cukr. To mohlo být vyvoláno jednak otálením a zdlouhavým projednáváním koncepce a také možným prosazováním snah o unifikaci receptury, jež se plně uplatnily o čtvrt století později při vydání *Pharmacopoeia Austriaco-provincialis*.

ZÁVĚR

V první polovině 18. století se farmakoterapie v Čechách vyvíjela poměrně samostatně. Sledovala sice celkový vývoj, ale často jej doplňovala vlastními kombinacemi léčiv. Dokladem toho jsou obě vydání pražského dispensatoria. V nich nalezneme kromě převzatých předpisů také vlastní varianty nebo nové receptury. Druhé vydání, tzv. Obnovené pražské farmaceutické dispensatorium, se sice v mnohém přizpůsobilo vídeňskému vzoru, ale přesto přineslo několik desítek předpisů na místní přípravky, které vznikly v 17. a 18. století. Zároveň jeho tvůrci přihlíželi k zahraničním zkušenostem a zavedli řadu osvědčených přípravků nejenom z německých zemí, ale také z Francie, Anglie a dalších států. To dokládá dobrou znalost tehdejší odborné literatury i odpovědný přístup profesorského sboru pražské university k sestavení základního díla českého zdravotnictví.

Pražská sazba léčiv z roku 1699 obsahovala ceny na 1150 léčivých přípravků. Když v roce 1750 vyšlo druhé pražské dispensatorium, obsahovalo celkově o 85 přípravků více než tato sazba. Tento nárůst vyvolala zejména chemická léčiva, jejichž počet vzrostl ze 144 na 200, dále pak vyšší počty elixírů, extraktů a olejů. Naopak klesly počty lektvarů, balzámů, pilulek, náplastí a mastí, neboť byly vyřazeny zastaralé přípravky, pocházející především ze středověku.

LITERATURA A POZNÁMKY

1. **Drábek, P.:** Zapomenuté lékové formy a léčivé přípravky, II. část. Praktické lékařství 2007; 3, 254–256.
2. Crato von Craffheim, Johannes (1519–1585), německý lékař.
3. Mynsicht, Adrian (vlastním jménem Seumenicht; 1588–1638) byl osobním lékařem meklenburského vévody a jeho spis Thesaurus et armamentarium medico-chymicum (Lékařsko-chemický poklad a zbrojnice) byl přeložen též do němčiny a vyšel více než dvacetkrát.
4. Quercetanus, Josephus (José du Chesne, 1544–1609), lékař francouzského krále.
5. **Zwelfer, J.:** Animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam. Norimberg 1667.
6. Franchimont, Mikuláš (1611–1684), profesor pražské lékařské fakulty.
7. Löw z Erlsfeldu, Johannes Franciscus (1648–1725), profesor a děkan lékařské fakulty a též rektor pražské univerzity. Autor mnoha spisů; vydal např. Medicina universa practica (Norimberg 1723).
8. Taxa vel Valor omnium medicamentorum ... ordine alphabetico comprehensorum. Cena neb vyměření všech lékařství...podle alfabety složená ... Vetero-Pragae MDCCXXXVII.
9. Croll, Oswald (1560–1609), lékař a iatrochemik, autor spisu Basilica chymica. Působil též v Praze na dvoře Rudolfa II.
10. Pharmacopoeia Augustana renovata et appendice denuo aucta ... Augusti Vindelicorum MDCXCIV.
11. Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense ...Viennae Austriae MDCCXXIX, Reimpressum ... MDCCLI.
12. **Hladík, J.:** Chemie pražského dispensatoria. Čs. Farm. 1956; 5, 616–621.
13. Dispensatorium Prusso-Brandenburgicum ... Erfordiae ... 1734.
14. **Hladík, J.:** Pražské dispensatorium. Acta Facult. Pharmac. Brunensis et Bratislavensis, Tom II., 1959; 213–253.